

تاریخ فاطمیان و حمدانیان

دکتر محمدعلی چلونگر

تهران

۱۳۹۰

سرشناسه: چلونگر، محمدعلی، ۱۳۴۱-

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ فاطمیان و حمدانیان / محمدعلی چلونگر.
مشخصات نشر: اصفهان: دانشگاه اصفهان؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی
دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: یازده، ۳۰۸ ص.: نقشه.

فروست: «سمت»؛ ۱۴۶۴. تاریخ؛ ۳۴. شماره انتشار دانشگاه اصفهان؛ ۵۵۴.

شابک: ۹-۱۰-۱۱۰-۶۰۰-۹۷۸-۴۳۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Mohammad Ali Chelongar. History of Fatimids & Hamdanids.

یادداشت: کتاب‌نامه: ص. ۲۹۵-۳۰۶؛ همچنین به صورت زیر نویس.

موضوع: فاطمیان - تاریخ - ۲۹۷ - ۵۶۷ ق

موضوع: حمدانیان

شناسه افزوده: دانشگاه اصفهان.

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و

توسعه علوم انسانی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ۲ ج ۷/۷ DT۹۵

رده‌بندی دیوبی: ۹۶۲/۰۲

شماره کتابشناسی ملی: ۱۹۷۶۵۲۱

تاریخ فاطمیان و حمدانیان

دکتر محمدعلی چلونگر (عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه اصفهان)

دانشگاه اصفهان و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز

تحقیق و توسعه علوم انسانی

چاپ اول: بهار ۱۳۹۰

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: مهر (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۴۳۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشران یا مؤلف،
نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

اصفهان، دروازه شیراز، خیابان هزار جریب، دانشگاه اصفهان، تلفن: ۰۳۱۱۷۹۳۲۱۸۵

entesharat@ui.ac.ir

نمابر: ۰۳۱۱۷۹۳۲۱۷۷

نشانی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز،

کد پستی: ۱۴۶۳۶، تلفن: ۴۴۲۴۶۲۵۰، نمابر: ۴۴۲۴۸۷۷۷.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاهها به متون درسی، به ویژه در رشته‌های علوم انسانی، و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، اسباب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاهها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود تا افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و دانشگاه اصفهان، سیزدهمین اثر مشترک خود را با انتشار کتاب *تاریخ فاطمیان و حمدانیان* به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

کتاب حاضر برای بخشی از درس اختیاری «خلفای فاطمی مصر و حمدانیان» در رشته تاریخ مقطع کارشناسی به ارزش ۱ واحد مورد استفاده دانشجویان و سایر علاقه‌مندان تدوین شده است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
	بخش اول: تاریخ فاطمیان
۷	فصل اول: معرفی و بررسی منابع فاطمیان
۷	منابع اسماعیلی
۱۱	منابع غیر اسماعیلی
۱۲	تاریخ‌نگاری سلسله‌ای و محلی
۱۷	تاریخ‌نگاری عمومی
۱۹	فصل دوم: فاطمیان از آغاز تا تشکیل خلافت
۱۹	پیدایش اسماعیلیه
۲۱	هویت و نسب رهبران اسماعیلی در دوره ستر
۲۲	روایات فاطمیان درباره نسب رهبران و امامان اسماعیلی در دوره ستر
۲۳	روایات مخالفان درباره نسب فاطمیان
۲۶	امامان مستور فاطمی
۲۸	گسترش دعوت اسماعیلیان در سده سوم هجری
۲۹	دعوت اسماعیلیان در عراق
۳۱	دعوت اسماعیلیان در بحرین
۳۴	دعوت اسماعیلیان در شام
۳۵	دعوت اسماعیلیان در یمن
۳۶	دعوت اسماعیلیان در ایران
۳۸	آغاز دعوت اسماعیلیان در مغرب
۳۹	اعزام ابو عبدالله شیعی به مغرب

۴۰	علل پیروزی ابو عبدالله شیعی
۴۱	حرکت عبیدالله مهدی به مغرب
۴۵	فصل سوم: خلافت فاطمیان در مغرب
۴۵	برقراری خلافت در قیروان
۴۶	قتل ابو عبدالله شیعی
۴۷	شورش زناته
۴۷	تأسیس شهر مهدیه
۴۸	عبیدالله مهدی و امویان اندلسی
۵۱	تلاش برای فتح مصر
۵۲	موقعیت سیسیل در دوره عبیدالله مهدی
۵۳	القائم بامرالله (۳۲۲-۳۳۴ ه. ق)
۵۴	تهاجم به مصر
۵۵	شورش ابویزید خارجی
۵۷	المنصور بالله (۳۳۴-۳۴۱ ه. ق)
۵۷	سرکوبی ابویزید
۵۸	لشکرکشی به مغرب الاوسط
۵۸	بنای منصوریه
۵۹	اوضاع جزیره سیسیل
۶۰	المعزالدین الله (۳۴۱-۳۶۵ ه. ق)
۶۱	گسترش نفوذ فاطمیان در مغرب
۶۲	امنیت و رفاه مغرب در دوره المعز
۶۳	فصل چهارم: خلافت فاطمیان در مصر
۶۳	فعالیت داعیان فاطمی در مصر
۶۴	اوضاع داخلی مصر
۶۶	فتح مصر
۶۸	بنای قاهره
۶۹	جوهر و گسترش دامنه نفوذ فاطمیان در شام

۷۱	انتقال مرکز خلافت به مصر
۷۲	المعز و قرمطیان
۷۳	جزیره کُرت و فاطمیان
۷۳	المعز و اسماعیلیان شرق
۷۴	العزیز بالله (۳۶۵-۳۸۶ هـ. ق)
۷۶	فاطمیان و آل بویه
۷۷	نقش قرامطی در روابط آل بویه با فاطمیان
۷۹	تأثیر حملات رومیها در روابط فاطمیان با آل بویه
۸۰	الحاکم بامر الله (۳۸۶-۴۱۲ هـ. ق)
۸۲	صدارت بُرجران
۸۳	اقدامات الحاکم
۸۷	شورشهای دوره الحاکم
۸۹	الحاکم و عباسیان
۹۲	الحاکم و ادعای الوهیت
۹۳	مرگ الحاکم
۹۴	ولایتعهدی ست الملوک
۹۵	الظاهر لاعزاز دین الله (۴۱۲-۴۲۷ هـ. ق)
۹۶	استمرار نزاع در شام
۹۷	الظاهر و بیزانس
۹۸	المستنصر بالله (۴۲۷-۴۸۷ هـ. ق)
۹۹	وزارت یازوری
۹۹	رقابت در سپاه فاطمی
۱۰۱	امارت ناصر الدوله
۱۰۲	بدر الجمالی در مصر
۱۰۶	المستنصر و عباسیان
۱۱۱	نزاع فاطمیان و سلجوقیان در شام
۱۱۳	فاطمیان مصر و مغرب
۱۱۴	المستنصر و یمن
۱۱۶	فصل پنجم: انشقاق و انحطاط در خلافت
۱۱۶	المستعلی بالله (۴۸۷-۴۹۵ هـ. ق)

۱۱۸	آغاز جنگ‌های صلیبی
۱۲۰	الآمر باحکام الله (۴۹۵-۵۲۴ هـ. ق)
۱۲۰	وزارت افضل
۱۲۲	وزارت مأمون بطانچی
۱۲۳	الآمر و جنگ‌های صلیبی
۱۲۴	قتل الآمر
۱۲۴	الحافظ بامر الله (نیابت در خلافت)
۱۲۶	خلافت و امامت الحافظ
۱۲۷	وزرای الحافظ
۱۳۰	الظافر بامر الله (۵۴۴-۵۴۹ هـ. ق)
۱۳۰	وزارت ابن سلاط
۱۳۱	وزارت عباس صنهاجی
۱۳۲	القائز بنصر الله (۵۴۹-۵۵۵ هـ. ق)
۱۳۳	طلانغ بن رزیک و صلیبیان
۱۳۵	فصل ششم: سقوط خلافت
۱۳۵	العاقد لدین الله (۵۵۵-۵۶۷ هـ. ق)
۱۳۶	نزاع شاور و ضرغام
۱۳۷	وزارت دوم شاور
۱۳۹	وزارت صلاح‌الدین ایوبی
۱۴۱	اقدامات صلاح‌الدین پس از مرگ العاقد
۱۴۲	آخرین کوششها برای احیای خلافت فاطمیان در مصر
۱۴۴	فصل هفتم: تشکیلات سیاسی، دیوانی و دعوت فاطمیان
۱۴۴	خلیفه (امام)
۱۴۵	وزیر
۱۴۵	وزارت
۱۴۸	سازمان اداری فاطمیان
۱۴۸	دیوان مجلس
۱۴۹	دیوان نظر

۱۵۰	دیوان خاص
۱۵۰	دیوان رسائل یا دیوان انشاء
۱۵۰	دیوان الجیش و الرواتب
۱۵۱	قضاوت در عصر فاطمیان
۱۵۳	تشکیلات دعوت
۱۵۵	سازمان دعوت در مصر
۱۵۵	دعوت در جزایر
۱۵۵	داعی الدعاء
۱۵۶	مراتب دعوت
۱۵۶	مجالس دعوت
۱۵۷	داعیان بزرگ فاطمی
۱۵۷	قاضی نعمان تمیمی
۱۵۹	حمیدالدین کرمانی
۱۶۱	المؤید فی الدین شیرازی
۱۶۲	ناصر خسرو قبادیانی
۱۶۵	فصل هشتم: اوضاع فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی فاطمیان
۱۶۵	بیشرفتهای علمی دوره فاطمیان
۱۶۷	مراکز علمی فاطمیان
۱۶۷	الازهر
۱۶۹	دارالعلم (دارالحکمه)
۱۷۲	کتابخانه سلطنتی فاطمیان
۱۷۴	آثار معماری فاطمیان
۱۷۷	صنایع دستی و هنرهای تزیینی
۱۸۱	طبقات اجتماعی
۱۸۲	ذمیان در عصر فاطمیان
۱۸۵	اوضاع اقتصادی فاطمیان
۱۸۵	بازرگانی و تجارت
۱۸۸	کشاورزی

بخش دوم: تاریخ حمدانیان

فصل اول: معرفی و بررسی منابع حمدانیان

۱۹۱

۱۹۱

تاریخهای عمومی

۱۹۲

تاریخهای اختصاصی

۱۹۳

آثار ادبی و شرح حال

۱۹۴

فصل دوم: حمدانیان موصل

۱۹۴

جغرافیای سیاسی حمدانیان موصل

۱۹۵

نسب حمدانیان

۱۹۶

ظهور حمدانیان

۱۹۷

حسین بن حمدان در خدمت خلیفه

۱۹۹

آغاز حکومت حمدانیان

۲۰۲

حمدانیان پس از ابوالهیجه

۲۰۴

حمدانیان و مبارزه با مونس مظفر

۲۰۵

تلاشهای ناصرالدوله برای تصاحب قدرت

۲۰۹

امیرالامرای ناصرالدوله

۲۱۲

اقدامات ناصرالدوله در مقام امیرالامرا

۲۱۷

آلبویه و حمدانیان

۲۲۳

پایان کار ناصرالدوله

۲۲۵

جانشینان ناصرالدوله

۲۲۹

سقوط حمدانیان موصل

۲۳۰

دلایل سقوط حمدانیان موصل

۲۳۲

فصل سوم: حمدانیان حلب

۲۳۲

جغرافیای سیاسی حمدانیان حلب

۲۳۴

سیفالدوله مؤسس حمدانیان حلب

۲۳۵

تشکیل دولت حمدانیان در حلب

۲۳۶

نبرد با اخشیدیان

۲۳۹

سیفالدوله و خلافت عباسی

۲۳۹	روابط سیف الدوله و ناصرالدوله
۲۴۰	سیف الدوله و رومیان
۲۴۲	مرحله اول (۳۲۴-۳۳۲ ه. ق)
۲۴۳	مرحله دوم (۳۳۳-۳۵۶ ه. ق)
۲۴۹	جانشینان سیف الدوله
۲۴۹	سعدالدوله ابوالمعالی شریف بن سیف الدوله
۲۵۷	سعیدالدوله ابوالفضائل شریف بن سعدالدوله
۲۶۰	پایان کار حمدانیان
۲۶۲	عوامل سقوط حمدانیان حلب
۲۶۵	فصل چهارم: اوضاع اجتماعی، اقتصادی، اداری و فرهنگی حمدانیان
۲۶۵	اوضاع اجتماعی - اقتصادی
۲۶۹	نظام اداری
۲۷۱	وزارت
۲۷۲	وزرای حمدانیان حلب
۲۷۳	نظام لشکری
۲۷۴	اوضاع فرهنگی
۲۷۵	اوضاع فرهنگی حمدانیان موصل
۲۷۷	اوضاع فرهنگی حمدانیان حلب
۲۷۸	شعر و ادب
۲۸۵	نثر
۲۸۸	علوم عقلی و پزشکی
۲۹۱	حمدانیان و احیای آثار تشیع
۲۹۵	منابع و مآخذ
۲۹۵	الف) فارسی
۲۹۸	ب) عربی
۳۰۷	ضمائم

مقدمه

فاطمیان و حمدانیان از دولتهای مهم شیعه در سده‌های میانه بودند. فاطمیان با مذهب شیعی اسماعیلی از اواخر سده سوم تا نیمه سده ششم هجری در افریقیه و مغرب و سپس مصر و حمدانیان با مذهب شیعی امامی در سده چهارم هجری در موصل و حلب حکومت می‌کردند.

در این کتاب اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این دو دولت شیعی در دو بخش معرفی شده است:

در بخش اول، تاریخ خلفای فاطمی در هشت فصل آمده است:

در فصل اول و دوم، تاریخ فاطمیان از آغاز تا تشکیل خلافت بررسی شده است. شکل‌گیری اسماعیلیان و گسترش دعوت آنان در سده سوم در عراق، ایران، بحرین، یمن، افریقیه و مغرب از مباحث این بخش است.

در فصل سوم، خلافت فاطمیان در افریقیه و مغرب معرفی شده است. چهار خلیفه نخست فاطمیان در سالهای ۲۹۷-۳۶۲ ه. ق. در افریقیه و مغرب خلافت می‌کردند. در آن سالها، فاطمیان زمینه تصرف مصر و انتقال خلافت از افریقیه به آنجا را مهیا کردند.

در فصل چهارم، خلافت فاطمیان در مصر آمده است. چهار سال پس از تصرف مصر به وسیله جوهر صقلی، سردار فاطمی، خلافت فاطمیان به مصر منتقل شد. فاطمیان در مصر اهمیت و شهرت بیشتری یافتند. دوره اقتدار آنان در مصر از خلافت المعز تا المستنصر بود که در این بخش، رویدادهای آن دوران بررسی شده است.

خلافت فاطمیان از اواخر دوره المستنصر به دلیل نزاعها و درگیریهای داخلی

و ورود ترکها و اقوام دیگر رو به ضعف نهاد و به فرقه‌های متعدد تقسیم گردید. در فصل پنجم رویدادهای آن عصر، که دوره انحطاط فاطمیان است، آمده است.

خلافت فاطمیان در دوره العاضد، چهاردهمین و آخرین خلیفه فاطمی، در سرایشی قطعی سقوط قرار گرفت و سرانجام در سال ۵۶۷ ه. ق، صلاح الدین ایوبی به حیات فاطمیان پایان داد. آن دوره، عصر کشاکش وزرا و نیروهای خارج از مصر بود که در اثر ضعف بسیار فاطمیان یک‌تاز مصر شده بودند. در فصل ششم رویدادهای پایانی خلافت فاطمیان بررسی شده است.

در فصل هفتم، تشکیلات سیاسی-دیوانی و دعوت فاطمیان آمده است. در این راستا، مقام و موقعیت خلیفه، وزارت، قضاوت و سازمان اداری فاطمیان، و سازمان دعوت و داعیان بزرگ آنان در مصر و خارج از آن بررسی شده است. در فصل هشتم، پیشرفتهای علمی، دانشمندان و مراکز علمی بزرگ فاطمیان مانند الازهر و دارالعلم و کتابخانه‌های مهم آن در مصر آمده است. همچنین در این بخش اوضاع اجتماعی و اقتصادی مصر عصر فاطمیان بررسی شده است. در بخش دوم، تاریخ حمدانیان در چهار فصل آمده است:

فصل اول و دوم، درباره تاریخ حمدانیان و حمدانیان موصل است. حمدانیان در سال ۳۱۷ ه. ق حکومت شیعی خود را در موصل بنیان نهادند. آنان در مدت نسبتاً کوتاه حکومت خود در شمال بین‌النهرین، فرازونشیه‌های بسیاری را در برخورد با عباسیان، آل‌بویه و سرداران و امیرالامراهای حاکم بر بغداد پشت سر نهادند.

فصل سوم، به حمدانیان حلب در شمال سوریه پرداخته است. سیف‌الدوله حمدانی در سال ۳۳۳ ه. ق شعبه‌ای دیگر از حمدانیان را در این منطقه پایه‌گذاری کرد. این شاخه از حمدانیان شهرت و اعتبار بیشتری یافتند. آنان در صف اول مقابله با امپراتوری روم شرقی بودند و بیشتر عمر بنیان‌گذار آن، سیف‌الدوله، در میدان مبارزه و جهاد با رومیان گذشت. پس از سیف‌الدوله، حمدانیان حلب اعتبار خود را از دست دادند و بیشتر پیرو دولتهایی مانند فاطمیان یا رومیان شدند.

در فصل چهارم، اوضاع مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی حمدانیان بررسی

شده است. فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی هر دو شاخهٔ حمدانیان در پرتو مذهب شیعی بوده است. حلب، در دورهٔ حمدانیان از مراکز مهم فرهنگی و علمی جهان اسلام به شمار می‌رفت و شهرت و آوازهٔ آن موجب شد دانشمندان و ادبا از سراسر سرزمین‌های اسلامی به دربار حمدانیان حلب روی آورند.

این اثر به عنوان متن درسی برای درس تاریخ فاطمیان و حمدانیان در رشتهٔ تاریخ تألیف شده است. داوری دربارهٔ این تألیف با صاحب‌نظران است و همین مقدار که پژوهنده‌ای در زوایای فصول آن به نکته‌ای سزاوار توجه دست یابد، بهترین پاداش کوشش ناچیز مؤلف خواهد بود.

این اثر به صورت مشترک توسط دانشگاه اصفهان و سازمان سمت منتشر می‌شود. تلاش این عزیزان شایان تقدیر و تشکر است.

محمدعلی چلونگر

بهمن ماه ۱۳۸۶